

Jasmina Kodžopeljić *
Snežana Smederevac
i Petar Čolović

Odsek za psihologiju,
 Filozofski fakultet,
 Novi Sad

Razlike u učestalosti i oblicima nasilnog ponašanja između učenika osnovnih i srednjih škola

Prikazano istraživanje je sprovedeno u okviru projekta UNICEF-a „Škola bez nasilja“ u osnovnim i srednjim školama. Osnovni cilj je utvrđivanje razlika u učestalosti nasilja i osnovnim oblicima nasilnog ponašanja između učenika osnovnih škola i srednjoškolaca. Ukupan uzorak je činilo 14943 učenika – 8689 (58,1%) učenika osnovnih škola i 6254 (41,9%) učenika srednjih škola. Za prikupljanje podataka korišćena je upitnička samoprocena, binarnog ili Likertovog formata, u kojoj su ispitanici davali nezavisne procene sopstvene nasilnosti, samoprocene o izloženosti nasilju, kao i stavove i uverenja vezane za različite aspekte situacije nasilja. Rezultati pokazuju da je u osnovnim i srednjim školama u Srbiji vršnjačkom nasilju, tokom školovanja, bilo izloženo oko 43,5% učenika. Pri tome, oko 11% učenika bili su žrtve vršnjačkog nasilja više puta ili veoma često. Među učenicima srednjih škola znatno je veći procenat onih koji nikada nisu doživeli nasilje. Najučestaliji oblik vršnjačkog nasilja kako u osnovnim, tako i u srednjim školama, jeste verbalno nasilje. Učenici srednjih škola skloniji su da reaguju na nasilje: procenat onih koji bi reagovali na bilo koji način veći je među učenicima srednjih škola.

Ključne reči: nasilje u školama, verbalno nasilje, fizičko nasilje, svedoci nasilja

Uvod

Od prvih sistematičnih istraživanja siledžijstva (*bullying*) koja su započela u skandinavskim zemljama 70-tih (Heinemann, 1972, prema Popadić, 2009; Olweus, 1978), istraživanje ovog problema ne gubi na aktuelnosti. Broj zemalja u kojima se povremeno ili permanentno sprovode istraživa-

* e-mail: psijk@ff.uns.ac.rs

nja sa ciljem snimanja nasilja u školama u stalnom je porastu. Vremenom se istraživački fokus ovih studija pomerao sa uže definisanog pojma siledžijstva na šire određene pojmove vršnjačkog, odnosno školskog nasilja. Zaokruženi i potpuniji opis klime koja vlada u školi dobija se upravo onda kada se istraže svi akteri i sve moguće manifestacije koje agresivni postupci u školi mogu da poprime.

Prema Olweusu (1993), siledžijstvo je definisano kao situacija nesrazmere moći u kojoj je žrtva ponovljeno izlagana agresivnim postupcima drugih pojedinaca ili grupa. Međutim, manifestacije agresivnog ponašanja u školi ne iscrpljuju se samo kroz fenomen siledžijstva. Pojedini autori pored „bullying“-a, navode da postoji i kompleksnije ponašanje koje uključuje hostilnost, dvosmislenost i humor, a koje nazivaju “teasing” – zadirkivanje (Jankauskiene, Kardelis, Sukys, & Kardeliene, 2008). Pored iskustva kumuliranog nasilja koje ima žrtva „bullying“-a, mnogi učenici iskuse nasilje u školi kroz pojedinačne incidente sa vršnjacima (jednokratni fizički ili verbalni nasilni akt) u kojima ne mora postojati nesrazmera moći. Isto tako, nasilje u školi ne javlja se samo u interakciji između učenika, već u njega mogu biti uključeni i drugi akteri školskog života (nastavnici, drugi odrasli zaposleni u školi, roditelji). Dakle, školsko nasilje se pojavljuje i kao nasilno ponašanje odraslih prema deci i dece prema odraslima. Ovakvo određenje školskog nasilja kao šireg fenomena od siledžijstva sreće se u novijim istraživanjima (Thomson, Arora, & Sharp, 2002; Benbenishty & Astor, 2005).

Nasilje je višedimenzionalna pojava i često se ne može povući jasna granica između različitih formi nasilja. U literaturi se sreću različite podele načina na koje se nasilni postupak može izvesti. Olweus (1993) govori o fizičkom i verbalnom nasilju kao načinima na koje nasilni akt može biti izveden, ali dodaje i treći vid - bez telesnog dodira i reči, manifestovan kroz namerno isključivanje i neverbalne znake u kojima se prepoznaje omalovažavanje, ismevanje, odbacivanje žrtve i sl. Već je u Olweusovoj podeli naznačeno da se pored dva “prototipa” nasilnog ponašanja kakva su fizičko i verbalno, pojavljuju i ništa manje agresivni akti u kojima agresor nastoji da ostane prikriiven. Tako se kao učestala pojavljuje i podela na direktnu i indirektnu agresiju (Björkvist, Lagerspetz, & Kaukianen, 1992). Indirektna agresija podrazumeva ogovaranje, širenje glasina i socijalnu izolaciju žrtve. Bliska i donekle preklapajuća sa prethodnom je i podela na otvorenu i prikriivenu agresiju (Crik, 1995). Pored indirektna i prikriivene agresije, u literaturi i istraživanjima sreću se i srodni koncepti socijalne (Galen & Underwood, 1997) i relacione agresivnosti (Crick & Grotpeter, 1995). U “Posebnom protokolu za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitanom procesu” Ministarstva prosvete Republi-

ke Srbije (2007) kao forme školskog nasilja razlikuju se: fizičko, emocionalno/psihološko, seksualno i elektronsko nasilje, kao i zloupotreba, zanemarivanje, nemarno postupanje i eksploatacija.

Zabrinjavajuće prisustvo vršnjačkog nasilja u školama uočavano je u svim zemljama u kojima su istraživanja sprovedena. Procenat učenika koji su tokom školovanja jednokratno ili učestalo bili izloženi nasilju varira u zavisnosti od države i regiona (Craig & Harel, 2004), ali i od načina merenja (Popadić, 2009).

Istraživanja nasilnog ponašanja u funkciji uzrasta pokazuju da sa odrastanjem dolazi do promena u učestalosti i dominantnim oblicima agresivnosti. Björkvist, Lagerspetz i Kaukianen, (1992) nalaze da na početku dominantna fizička agresija konstantno opada od 8. do 18. godine, a verbalna koja je u porastu od 8. do 11. godine kasnije počinje da opada. Isto tako, učestalost različitih manifestacija direktne agresije sa uzrastom opada, dok indirektna agresija vremenom postaje dominantnija.

U mnogim istraživanjima dobija se da kod školske dece sa uzrastom opada broj onih koji trpe nasilje uz istovremeno povećanje percepcije sopstvenih nasilnih postupaka (Olweus, 1993; Craig & Harel, 2004; Frisen, Jonsson, & Persson 2007; Whitney & Smith, 1993; Rigby, 1996; 1997; Popadić i Plut, 2007). Međutim, značajan pad viktimizacije i porast nasilnosti pojavljuje se kao relativno konzistentan rezultat kada se za merenje nasilnog ponašanja koriste samoiskazi, ali ne i kod drugih načina procene (na primer, procene na osnovu nominacija ili posmatranja). Čini se da kod ovakavog vida upitničkog ispitivanja i samoprocene posebno na mlađim uzrastima postoje izvesna metodološka ograničenja koja se odražavaju na rezultate (Maksimović, Raković, Jovanović i Čolović, 2008). Tako su Salmivalli i Peets (2009) našli da se pad broja žrtava dobija u podacima prikupljenim samoiskazima, ali ne i u procenama drugih učenika ili nastavnika. Sa uzrastom dešavaju se i značajne kvalitativne promene u nasilnom ponašanju. Neka istraživanja pokazuju da što su stariji nasilnici postaju sve nasilniji, ali sa manjom učestalošću fizički agresije i sve većom dominacijom verbalne i indirektna agresije (Boulton & Underwood, 1992).

Na primer, u istraživanju u kom je ispitivana povezanost nivoa hormona i problema u prilagođavanju na uzrastu od 9. do 14. godine (Susman i sar., 1987), rezultati ukazuju na značajnu vezu između agresivnog ponašanja dečaka i nivoa testosterona, estradiola i adrenalnih androgena, kao i vezu između depresivnog raspoloženja devojčica i nivoa gonadotropnih hormona. Većina studija u kojima su učestvovala deca preadolescentnog uzrasta pokazuju značajnu vezu između negativnog afekta i nivoa hormona (Brooks-Gunn & Warren, 1989; Warren & Brooks-Gunn, 1989). Međutim, pored brojnih hormonalnih i fizioloških pro-

mena, deca na ovom uzrastu suočavaju se i sa nizom zahtevnih interpersonalnih situacija, za koje, uglavnom, još uvek nemaju razvijene neophodne socijalne veštine. Na bihevioralnom planu to se može manifestovati u vidu agresivnih ili impulsivnih reakcija.

Ispitivanje načina na koji učenici reaguju kada se suoče sa situacijom nasilja bilo iz pozicije žrtve, bilo iz pozicije svedoka vrlo je značajno za kreiranje interventnih i preventivnih programa za borbu protiv nasilja. Istraživanja pokazuju da se i reakcije na nasilje, takođe, menjaju sa uzrastom. Tako je, prema nekim rezultatima, saosećanje sa žrtvom intenzivnije kod mlađe dece, ali se smanjuje sa uzrastom sve do petnaeste godine, kada se opet povećava (Maksimović, Raković, Jovanović i Čolović, 2008). Plut i Popadić (2007) su na uzorku od oko 25.000 dece iz 71 osnovne škole u Srbiji našli da učenici nekonzistentno reaguju na nasilje, te da u svom repertoaru imaju i konstruktivne i nekonstruktivne načine reagovanja. Prema njihovim rezultatima, polovina učenika je iskazivala spremnost da se u slučaju ugroženosti obrati drugima za pomoć, dok je svaki deseta žrtva nasilja pasivno trpela i prikrivala nasilje. 73% žrtava je izjavljivalo da su im drugovi pomogli. Među svedocima nasilja 11% učenika je na ove situacije reagovalo doslednim distanciranjem. Dalja istraživanja uzrasnih promena do kojih dolazi u pogledu učestalosti, dominantnih oblika i načina reagovanja na nasilje u školi, značajna su u kontekstu kreiranja efikasnih programa prevencije.

Pitanje koje se razmatra u ovom radu jeste da li između učenika osnovnih i srednjih škola postoje razlike u pogledu izloženosti određenim oblicima vršnjačkog nasilja, reagovanja na nasilje od strane vršnjaka, kao i u pogledu vlastitog nasilničkog ponašanja.

Metod

Uzorak

Ukupan uzorak sačinjava 14943 učenika – 8689 (58,1%) učenika osnovnih škola i 6254 (41,9%) učenika srednjih škola¹. Od toga, 54,9% ispitanika bilo je muškog, a 45,1% ženskog pola. Budući da bi broj učenika osnovnih i srednjih škola bio veoma neujednačen ukoliko bi se poređenje izvršilo na celoku-

.....
1 Uzorak učenika osnovnih škola ispitan je u okviru dela istraživanja koje je sprovodio Institut za psihologiju iz Beograda, dok je uzorak učenika srednjih škola ispitan u delu istraživanja koje je sproveo Odsek za psihologiju iz Novog Sada. Zahvaljujemo se UNICEFU i kolegama Dijani Plut i Draganu Popadiću na ustupljenim podacima za osnovne škole.

pnom uzorku, u analize su uključeni samo učenici osnovnih škola koji su učestvovali u trećoj fazi istraživanja. Njihov broj je, naime, bio najbliži broju srednjoškolaca koji su učestvovali u pilot fazi istraživanja u srednjim školama. U uzorku učenika osnovnih škola, dominiraju učenici iz urbanih sredina, u najvećoj meri iz Beograda i Vojvodine. Uzorak srednjoškolaca čine učenici stručnih škola i gimnazija iz Vojvodine. U sprovedenim analizama uzorak varira, zbog izvesnog broja nedostajućih podataka. Analizama koje se odnose na izloženost vršnjačkom nasilju tokom celokupnog školovanja nisu obuhvaćeni učenici nižih razreda osnovnih škola (Tabela 1). U serijama analiza koje se odnose na reakcije učenika na nasilje (Tabela 4, Tabela 5), nedostajući odgovori podrazumevali su da ispitanik nije doživeo određeni oblik nasilja, odnosno da nije bio svedok; stoga su ispitanici sa nedostajućim odgovorima bili isključeni iz ovih analiza.

Instrumenti

Za prikupljanje podataka korišćena je upitnička samoprocena, binarnog ili Likertovog formata, u kojoj su ispitanici davali nezavisne procene sopstvene nasilnosti, samoprocene o izloženosti nasilju, kao i stavove i uverenja vezane za različite aspekte situacije nasilja. Upitnici za učenike, dati u dve paralelne forme – za učenike i učenice, konstruisani su za potrebe istraživanje problema školskog nasilja u osnovnim školama (Plut i Popadić, 2006; 2007; Popadić i Plut, 2007) u okviru projekta UNICEF-a „Škola bez nasilja“.

Pri širenju programskih aktivnosti projekta „Škola bez nasilja“ na srednje škole, pojedina pitanja upitnika modifikovana su u skladu sa specifičnostima ovog uzrasnog perioda (Čolović i Kodžopeljić, 2010; Kodžopeljić, 2010; Smederevac i Kodžopeljić, 2010).

U komparaciji su u obzir uzete samo stavke upitnika na koje su odgovarali i osnovci i srednjoškolci. Budući da su se formati odgovora nekih stavki razlikovali u upitnicima za učenike osnovnih i srednjih škola (binarni format odgovora u upitnicima za osnovce, a Likertov format u upitnicima za srednjoškolce), format odgovora morao je biti naknadno ujednačen. U svim stavkama gde su se formati odgovora razlikovali, na uzorku srednjoškolaca Likertov format je sveden na binarni tako što su niži stepeni slaganja objedinjeni kategorijom „ne“, a viši stepeni slaganja i odgovor „nisam siguran“ kategorijom „slažem se“, odnosno „da“.

Na početku popunjavanja upitnika ispitanicima je predočeno da se pod nasiljem podrazumevaju svi oni slučajevi kada se drugome namerno, postupcima

ili rečima nanosi bol, strah ili poniženje. Naglašeno je, takođe, da se prijateljska zadirkivanja i prepirke, kao i slučajno, nenamerno nanošenje štete i povređivanja ne smatraju nasiljem (Popadić i Plut, 2007).

Rezultati

Generalno, u osnovnim i srednjim školama u Srbiji vršnjačkom nasilju je, tokom školovanja, bilo izloženo oko 43,5% učenika. Pri tome, oko 11% učenika bili su žrtve vršnjačkog nasilja više puta ili veoma često (Tabela 1).

Tabela 1. Izloženost vršnjačkom nasilju u osnovnim i srednjim školama

		Učestalost vršnjačkog nasilja				Ukupno
		nijednom	jednom ili dva puta	više puta	često	
Osnovna škola	N	3213	1704	713	207	5837
	%	55.05	29.19	12.22	3.55	100
Srednja škola	N	4807	1036	305	72	6220
	%	77.28	16.66	4.90	1.16	100
Ukupno	%	66.52	22.73	8.44	2.31	100

Rezultati hi-kvadrat testa ukazuju da među učenicima osnovnih i srednjih škola postoje značajne razlike u pogledu učestalosti nasilnog ponašanja ($\chi^2(3) = 697,048$; $p < 0,001$), pri čemu su razlike umereno izražene (Cramer $V = 0,24$). Među učenicima srednjih škola (Tabela 1) znatno je veći procenat onih koji nikada nisu doživeli nasilje (77,3 % naspram 55 % u osnovnim školama). Procenat učenika koji su bili izloženi vršnjačkom nasilju jednom ili dva puta znatno je manji među srednjoškolcima, dok je procenat učenika koji su nasilje doživeli više puta znatno viši u osnovnim školama (12%, naspram približno 5% u srednjim školama). Procentualno, i u osnovnim i u srednjim školama veoma je mali broj učenika koji su često doživljavali vršnjačko nasilje; i ovaj procenat veći je među učenicima osnovnih škola.

Iako transverzalna priroda ove studije ne dopušta donošenje zaključaka o trendu opadanja vršnjačkog nasilja, može se reći da postoje snažne indicije da se učestalost nasilnog ponašanja učenika smanjuje prelaskom na viši nivo školovanja. Pri tome, sudeći po vrednostima standardizovanih odstupanja, najveće razlike zapažaju se u domenu vršnjačkog nasilja koje se događalo jednom ili dva puta. Opadanje učestalosti ovakvih oblika nasilja je najupadljivije.

Generalno, najučestaliji oblik vršnjačkog nasilja kako u osnovnim, tako i u srednjim školama, jeste verbalno nasilje. Ipak, treba istaći da je, od svih oblika vršnjačkog nasilja, njegovo opadanje prelaskom u srednje škole najupadljivije.

Grubo fizičko nasilje takođe je znatno ređe u srednjim školama. Oblici nasilja poput otimanja stvari i neprijatnog dodirivanja relativno su retki i u osnovnim i u srednjim školama, pa razlike, iako statistički značajne, nisu velike. Učestalost pretnji i zastrašivanja takođe je znatno manja u srednjim školama.

Rezultati sugeriraju da su svi oblici vršnjačkog nasilja značajno ređi u srednjim školama. Pri tome, verbalno nasilje je najzastupljenije na oba nivoa školovanja. Oblici nasilja koji se mogu neposredno povezati sa manifestnom agresivnošću – verbalno i fizičko nasilje – znatno su ređi u srednjim školama.

Tabela 2. Izloženost pojedinim oblicima vršnjačkog nasilja u osnovnim i srednjim školama

Oblik nasilja	škola		nijednom	jednom ili dva puta	više puta	često	Ukupno	χ^2	p	Cramer V
vređanje	osnovna	N	4422	2788	1138	276	8624	1026,66	0,00	0,26
		%	51.28	32.33	13.20	3.20	100			
	srednja	N	4779	1108	265	84	6236			
		%	76.64	17.77	4.25	1.35	100			
udaranje	osnovna	N	6928	1294	358	45	8625	901,61	0,00	0,25
		%	80.32	15	4.15	0.52	100			
	srednja	N	6048	138	39	19	6244			
		%	96.86	2.21	0.62	0.30	100			
otimanje stvari	osnovna	N	7671	774	165	29	8639	212,40	0,00	0,12
		%	88.79	8.96	1.91	0.34	100			
	srednja	N	5960	227	43	11	6241			
		%	95.50	3.64	0.69	0.18	100			
pretnje i zastrašivanje	osnovna	N	7107	1245	249	36	8637	599,98	0,00	0,20
		%	82.29	14.41	2.88	0.42	100			
	srednja	N	5959	215	47	19	6240			
		%	95.50	3.45	0.75	0.30	100			
dodirivanje	osnovna	N	5281	341	158	86	5866	249,03	0,00	0,14
		%	90.03	5.81	2.69	1.47	100			
	srednja	N	6039	118	30	44	6231			
		%	96.92	1.89	0.48	0.71	100			

Učenici kao nasilnici: razlike u vrsti nasilnog ponašanja između osnovnih i srednjih škola

Iako razlike između učenika osnovnih i srednjih škola u pogledu procene vlastitog nasilničkog ponašanja postoje, one su veoma slabo izražene. Manifestno verbalno i fizičko nasilje praktično je jednako zastupljeno u osnovnim i srednjim školama, a učenici srednjih škola su skloniji ponovljenim aktima verbal-

nog i fizičkog nasilja nad vršnjacima.

Tabela 3. Učestalost nasilnih ponašanja u osnovnim i srednjim školama

			nijed- nom	jed- nom ili dva puta	više puta	često	Ukupno	χ^2	p	Cra- mer V
Vredanje	osnov- na	N	5438	2548	493	104	8583	45,93	0,00	0,06
		%	63,36	29,69	5,74	1,21	100			
	srednja	N	4004	1627	447	130	6208			
		%	64,50	26,21	7,20	2,09	100			
Fizičko nasilje –udara- nje	osnov- na	N	7023	1271	229	59	8582	38,17	0,00	0,05
		%	81,83	14,81	2,67	0,69	100			
	srednja	N	5079	804	255	67	6205			
		%	81,85	12,96	4,11	1,08	100			
Oti- manje stvari	osnov- na	N	8458	106	26	22	8612	32,71	0,00	0,05
		%	98,21	1,23	0,30	0,26	100			
	srednja	N	5978	139	38	22	6177			
		%	96,78	2,25	0,62	0,36	100			
Pretnje i zastaš- vanje	osnov- na	N	7632	809	120	33	8594	53,02	0,00	0,06
		%	88,81	9,41	1,40	0,38	100			
	srednja	N	5655	385	99	38	6177			
		%	91,55	6,23	1,60	0,62	100			
Dodiri- vanje	osnov- na	N	5351	293	117	77	5838	123,14	0,00	0,10
		%	91,66	5,02	2	1,32	100			
	srednja	N	5945	117	56	54	6172			
		%	96,32	1,90	0,91	0,87	100			

Razlike u reakcijama učenika osnovnih i srednjih škola na nasilje

Rezultati pokazuju da su razlike između učenika osnovnih i srednjih škola u pogledu načina reagovanja na nasilje značajne.

Tabela 4. Reakcije učenika osnovnih i srednjih škola na nasilje

		ne	da	χ^2	df	p	Cramer V	
izbegavanje	osnovna	N	1864	136,49	1,00	0,00	0,12	
		%	31.95					68.05
	srednja	N	732					2790
		%	20.78					79.22
pokloni i usluge	osnovna	N	5550	91,33	1,00	0,00	0,10	
		%	95.12					4.88
	srednja	N	2446					284
		%	89.60					10.40
šale i razgovor	osnovna	N	3894	147,38	1,00	0,00	0,13	
		%	66.74					33.26
	srednja	N	1539					1346
		%	53.34					46.66
pokrivanje	osnovna	N	4966	388,37	1,00	0,00	0,21	
		%	85.11					14.89
	srednja	N	1856					928
		%	66.67					33.33
uzvratanje uz pomoć drugova	osnovna	N	4327	316,53	1,00	0,00	0,19	
		%	74,16					25,84
	srednja	N	1670					1339
		%	55,50					44,50
uzvratanje bez pomoći drugih	osnovna	N	3459	541,69	1,00	0,00	0,24	
		%	59,28					40,72
	srednja	N	1103					2157
		%	33,83					66,17
izdržavanje napada bez traženja pomoći	osnovna	N	4748	307,13	1,00	0,00	0,19	
		%	81,37					18,63
	srednja	N	1827					1019
		%	64,20					35,80
traženje zaštite vršnjaka, bez uzvratanja	osnovna	N	4769	214,59	1,00	0,00	0,16	
		%	81,73					18,27
	srednja	N	1863					896
		%	67,52					32,48
traženje zaštite odraslih, bez uzvratanja	osnovna	N	4373	52,57	1,00	0,00	0,08	
		%	74,94					25,06
	srednja	N	1902					915
		%	67,52					32,48

Generalno, može se reći da su učenici srednjih škola skloniji da reaguju na nasilje: procenat onih koji bi reagovali na bilo koji način veći je među učenicima

srednjih škola. Razlike su najmanje kada je reč o reakcijama koje ne podrazumevaju direktno uzvraćanje nasilja, a najveće kod reakcija koje uključuju neki vid suprotstavljanja nasilniku ili traženja zaštite. Treba, međutim, istaći da su učenici srednjih škola znatno skloniji da prikrivaju nasilje koje su doživeli; 33,3% izveštava da prikrivaju da su bili izloženi nasilju, dok je taj procenat u osnovnim školama oko 15%.

Tabela 5. Reakcije učenika koji su bili svedoci nasilja – osnovne i srednje škole

			ne	da	χ^2	df	p	Cramer V
Fizički zaštititi	osnovna	N	4206	1609	333,89	1,00	0,00	0,19
		%	72,33	27,67				
	srednja	N	1868	1611				
		%	53,69	46,31				
Umeša se, reči- ma štiti	osnovna	N	2494	3301	279,38	1,00	0,00	0,17
		%	43,04	56,96				
	srednja	N	1054	2925				
		%	26,49	73,51				
Pozove drugove u pomoć	osnovna	N	3148	2636	247,10	1,00	0,00	0,16
		%	54,43	45,57				
	srednja	N	1427	2331				
		%	37,97	62,03				
Pozove odrasle u pomoć	osnovna	N	3465	2314	128,50	1,00	0,00	0,12
		%	59,96	40,04				
	srednja	N	1797	1937				
		%	48,13	51,87				
pridruži se na- padačima	osnovna	N	5552	235	149,23	1,00	0,00	0,13
		%	95,94	4,06				
	srednja	N	2932	348				
		%	89,39	10,61				
Navija sa strane	osnovna	N	5213	575	123,89	1,00	0,00	0,12
		%	90,07	9,93				
	srednja	N	2777	610				
		%	81,99	18,01				
Ništa, ne tiče ga se	osnovna	N	4638	1129	756,43	1,00	0,00	0,28
		%	80,42	19,58				
	srednja	N	2000	1710				
		%	53,91	46,09				
Ništa, ali treba pomoći žrtvi	osnovna	N	3514	2268	337,70	1,00	0,00	0,19
		%	60,77	39,23				
	srednja	N	1560	2194				
		%	41,56	58,44				

I u ovom slučaju, pokazuje se da su učenici srednjih škola generalno spremniji da odbrane žrtvu nasilja. Pri tome, i u osnovnim i u srednjim školama zastupljenije su strategije koje ne podrazumevaju fizičku konfrontaciju, mada

je znatno veći broj srednjoškolaca spreman da se upusti u fizički obračun sa nasilnikom. Međutim, u srednjim školama ujedno je i veći procenat učenika koji smatraju da ih se nasilje prema drugima „ne tiče“ i da na njega ne treba da reaguju. Razlike između učenika osnovnih i srednjih škola najveće su upravo na ovoj varijabli. Gotovo 60% učenika srednjih škola (naspram blizu 40% učenika osnovnih) ništa ne čini, ali smatra da bi trebalo, a gotovo petina srednjoškolaca je posmatrala nasilje „navijajući“.

Ovakvi rezultati samo su na prvi pogled u suprotnosti sa podatkom o manjoj zastupljenosti vršnjačkog nasilja u srednjim školama. Naime, akumulirana iskustva (doživljenog i opaženog) vršnjačkog nasilja, po svojoj prilici su uticala na formiranje šireg spektra reakcija na nasilje, koje su verovatno određene i situacijom. Moguće je da bi se strategije reagovanja na vršnjačko nasilje jasnije profilisale ukoliko bi se specifikovale neke karakteristike posmatrane situacije vršnjačkog nasilja – poznatost žrtve, dostupnost pomoći vršnjaka i odraslih, opaženi rizik po zaštitnika i sl.

Diskusija

Najvažniji rezultat ovog istraživanja jeste postojanje značajne razike u učestalosti vršnjačkog nasilja između učenika osnovnih i srednjih škola. Među učenicima srednjih škola postoji značajno manji procenat onih koji doživljavaju učestalo nasilje od strane vršnjaka (1,16%), kao i onih koji su više puta bili izloženi nasilju (4,9%), dok je među učenicima osnovnih škola veći procenat onih koji doživljavaju učestalo nasilje (3,55%), kao i onih koji su više puta bili izloženi nasilju (12,22%). Razlozi za ovu pojavu svakako mogu biti višestruki. Najvažniji uzročnici učestalijeg nasilnog ponašanja u preadolescentnom periodu moraju se na prvom mestu potražiti u biološkim determinantama razvoja. Naime, laičko shvatanje da niz fizioloških i hormonalnih promena, karakterističnih za adolescenciju, počinje u periodu od 12. ili 13. godine negiraju brojna istraživanja, koja ukazuju na znatno raniji uzrast na kom se one mogu registrovati (Brooks-Gunn & Warren, 1989; Susman i sar., 1987; Warren & Brooks-Gunn, 1989). Odrastajući, deca uče da adekvatnije reaguju na pritiske sredine, uspostavljaju adekvatniju afektivnu kontrolu, što je sve u skladu s njihovim biološkim, emocionalnim i socijalnim sazrevanjem. U srednjoj školi učenici poseduju mnogo razvijenije kapacitete za rešavanje interpersonalnih problema, što doprinosi adekvatnijim emocionalnim reakcijama. Drugim rečima, smanjenje nasilja na srednjoškolskom uzrastu može se pripisati procesu sazrevanja. Takođe, na srednjoškolskom nivou postoje manje izražene razlike među učenicima, zato što oni, kroz izbor određenog usmerenja, istovremeno biraju i sebi slično

okruženje. Razlike u odnosu na stavove, vrednosti i interesovanja su daleko manje prisutne u okruženju koje pruža srednja škola, nego osnovna škola. Na taj način se različitost, kao potencijalni okidač za pojavu netolerancije, u velikoj meri smanjuje.

Sve oblike nasilnog ponašanja učenici ređe doživljavaju na srednjoškolskom nivou. Fizičko nasilje sa javlja u 0,3% slučajeva, otimanje stvari u 0,18%, pretnje u 0,3%, a seksualno uznemiravanje u 0,7% slučajeva u srednjoj školi. Jedini oblik nasilja koji prelazi 1% je vredjanje. Međutim, podaci koji govore o učestalosti nasilnog ponašanja kod učenika su nešto drugačiji. Svi oblici nasilja se kod srednjoškolaca sreću u nešto većoj meri nego kod učenika osnovne škole. Na primer, vredanje kao oblik verbalnog nasilja u osnovnoj školi često manifestuje 1,21% učenika, a u srednjoj školi 2,09% učenika. Fizičko nasilje u osnovnoj školi manifestuje 0,69% učenika, a u srednjoj 1,08%. Generalno ovi rezultati ukazuju na to da se različiti oblici nasilnog ponašanja javljaju nešto češće u odnosu na učestalost doživljenog nasilja. Drugim rečima, postoji veći broj učenika koji manifestuju nasilno ponašanje od učenika koji doživljavaju nasilno ponašanje. Ovaj rezultat je važan zato što ukazuje na to da su žrtve nasilja često meta nasilnog ponašanja od strane većeg broja učenika ili od strane grupe učenika. Iako se čini da se broj žrtava nasilja smanjuje od osnovne do srednje škole, broj nasilnika se povećava. Podatak da je distribucija različitih oblika nasilničkog ponašanja veoma slična u osnovnim i srednjim školama navodi na zaključak da u pozadini ovakvog ponašanja ne stoje situacioni činioci, već bazične agresivne, a možda i antisocijalne dispozicije. „Stopa“ fizičkog i verbalnog nasilja praktično je jednaka na oba nivoa školovanja, pa je moguće, uz izvestan oprez, pretpostaviti da će učenici koji su ispoljavali nasilno ponašanje na osnovnoškolskom uzrastu težiti da ga ispoljavaju i kasnije. Njihovo nasilno ponašanje je olakšano i potkrepljeno od strane grupe istomišljenika, što je verovatan razlog razlike u broju učenika koji su doživeli nasilje i onih koji su bili nasilni. Takođe, nasilno ponašanje u srednjoj školi se po intenzitetu bitno razlikuje od nasilja koje se javlja na osnovnoškolskom uzrastu, zbog fizičke snage koju poseduju adolescenti. Takodje, postoji mogućnost da nekontrolisana agresija na tom uzrastu može predstavljati indikator poremećaja ponašanja, Naime, ako je uspostavljanje kontrole nad agresivnim impulsima jedan od važnih kriterijuma za uspešnost procesa sazrevanja, onda su učenici koji ni tokom srednje škole nisu ovladali impulsima rizična grupa za buduće poremećaje prilagođavanja. Učenicima koji nisu uspeali da uspostave adekvatnu kontrolu ponašanja u srednjoškolskom periodu mora posvetiti posebna pažnja. Drugim rečima, programi prevencije nasilja nisu dovoljni za adekvatan pristup problemu nasilnog ponašanja na srednjoškolskom uzrastu.

Pretpostavku da je razvijanje socijalnih vještina adolescenata pomoću kojih mogu lakše da izbegnu sukobe s vršnjacima jedan od razloga za smanjenje broja žrtava nasilja na srednjoškolskom uzrastu potkrepljuju i rezultati analize reakcija učenika na nasilje. Naime, svi oblici reakcija na nasilje, kako funkcionalni, tako i disfunkcionalni, izraženiji su na srednjoškolskom uzrastu. Drugim rečima, srednjoškolci su mnogo aktivniji u pogledu suočavanja s nasiljem vršnjaka, ali ta aktivnost ne mora uvek da bude adekvatna. Na primer, izbegavanje nasilnika je mnogo izraženije u srednjoj školi (79,22%) u odnosu na osnovnu (68,05%), kao i šale i razgovor (46,66% u srednjoj nasuprot 33,26% u osnovnoj), ali je izraženije i prikrivanje doživljenog nasilja (33,33% u srednjoj nasuprot 14,89% u osnovnoj), uzvratanje uz pomoć drugova (44,5% u srednjoj nasuprot 25,84% u osnovnoj) i ostali oblici disfunkcionalnih oblika suočavanja s nasiljem. Ovi rezultati ukazuju na to da je nasilje u srednjim školama možda i izraženije nego u osnovnim, ali da su učenici izgradili posebne strategije suočavanja, pomoću kojih se ređe nalaze u situaciji da budu žrtve.

Nasilje nije samo problem u interakciji dva vršnjaka ili grupe vršnjaka. Ono predstavlja reakciju na stav okoline, u smislu da će okruženje koje je tolerantno prema nasilnom ponašanju, ili podržava nasilje, biti podsticajnije za njegovu manifestaciju od okruženja koje je netolerantno na nasilje. Stoga su reakcije vršnjaka na nasilno ponašanje važan motivacioni faktor i njemu je u ovom istraživanju posvećena posebna pažnja. Rezultati ispitivanja razlika u načinu reagovanja na nasilje između učenika osnovne škole i srednjoškolaca pokazuju da su srednjoškolci spremniji da uzmu aktivno učešće kao svedoci nasilja u odnosu na učenike osnovne škole. Oni se češće umešaju i rečima štite vršnjaka koji je žrtva nasilja, češće pozivaju odrasle u pomoć, ali češće su spremni i fizički da zaštite ugroženog druga ili drugaricu. Međutim, indikativno je da su srednjoškolci u većem broju skloni i da se ne mešaju i da zauzmu indolentan stav prema nasilnom ponašanju drugih. Pored toga, među učenicima srednjih škola značajno je veći broj onih koji su skloni da aktivno (navijanjem ili direktnim uključivanjem) podrže nasilnika. Moguće je da su i ovakvi oblici reagovanja na nasilje povezani sa slabijom kontrolom agresivnih impulsa. Međutim, oni se mogu shvatiti i kao vid prilagođavanja okruženju koje je tolerantno prema nasilju i u kojem uloga agresora može biti socijalno poželjna. S obzirom da podrška nasilnicima, naročito na starijem uzrastu, može imati instrumentalnu ulogu („isticanje“ u vršnjačkoj grupi koja favorizuje nasilje), moguće je da bi se učestalost ovakvog ponašanja smanjila ukoliko bi uloga nasilnika bila shvaćena kao manje poželjna. Važnu ulogu u tom procesu mogu imati programi prevencije.

Ipak, rezultati generalno ukazuju na manju toleranciju prema nasilju na starijem uzrastu. Oni, takođe, pokazuju da su, pored nasilnika i žrtve, učesnici i

svi svedoci nasilja, koji samo aktivnim stavom mogu sprečiti nasilnike da svoje ponašanje posmatraju kao način za sticanje popularnosti. Sve dok su svedoci pasivni, oni predstavljaju deo publike koja podržava nasilje i samim tim predstavljaju učesnike. Stoga programi prevencije moraju najveću pažnju usmeriti upravo na publiku, odnosno indirektnu učesnike nasilne interakcije, jer je kreiranje nenasilnog okruženja moguće samo ako u zajednici postoje jasna pravila u vezi s tim šta je moralno i prikladno ponašanje, a šta ne.

Iako je nasilje veoma složen fenomen, već na osnovu deskriptivnih analiza mogu se uočiti mnogi pokazatelji koji bi predstavljali osnov za konceptualizaciju budućih istraživanja u ovoj oblasti. Naime, ovo istraživanje otvara niz pitanja u vezi s ispitivanjem nasilnog ponašanja adolescenata, kao što su veze sa bazičnim osobinama ličnosti, vaspitnim stavovima koji dominiraju u porodici, socijalnim veštinama itd. Isto tako, dalje sagledavanje kvaliteta i strukture povezanosti uzrasta i vršnjačkog nasilja omogućila bi longitudinalno dizajnirana istraživanja, jer bi se tek takvim istraživačkim nacrtom jasno mogle razlučiti generacijske od stvarnih uzrasnih razlika.

Literatura

Benbenishty, R., & Astor, R.A. (2005). *School violence in context: culture, neighborhood, family, school, and gender*. New York: Oxford University Press.

Björkvist, K., Lagerspetz, K.M.I., & Kaukianen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 18, 117-127.

Boulton, M.J., & Underwood, K. (1992). *Bully/victim problems in middle school children*, *British Journal of Educational Psychology*, 62, 73-87.

Brooks-Gunn, J., & Warren, M. P. (1989). Biological contributions to affective expression in young adolescent girls. *Child Development*, 60, 372-385.

Craig, W. M., & Harel, Y. (2004). Bullying, physical fighting and victimization. U C. Currie, C. Roberts, A. Morgan, R. Smith, W. Settertobulte, O. Samdal, & V. Barnekow Rasmussen (Eds.) *Young people's health in context. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2001/2002 survey*. WHO Policy Series: Health policy for children and adolescents, No. 4. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe

Čolović, P., i Kodžopeljić, J. (2010). Vršnjačko nasilje u osnovnim i srednjim školama: manifestacije i determinante. Saopštenje na 58. naučno-stručnom skupu Sabor psihologa Srbije, Zlatibor, 26-29. maj 2010.

Frisen, A., Jonsson, A. K., & Persson, C. (2007). Adolescents' perception of bullying: Who is the victim? Who is the bully? What can be done to stop bullying? *Adolescence*, 42, 749–761.

Galen, B.R., Underwood, M.K. (1997). A developmental investigation of social aggression among children. *Developmental Psychology*, 33, 589-600.

Jankauskiene, R., Kardelis, K., Sukys, S. & Kardeliene, L. (2008). Associations between school bullying and psychosocial factors. *Social Behavior and Personality*, 36, 145-162.

Kodžopeljić, J. (2010). Učestalost i oblici nasilja u srednjim školama u Vojvodini. Saopštenje na 58. naučno-stručnom skupu Sabor psihologa Srbije, Zlatibor, 26-29. maj 2010.

Maksimović, J., Raković, D., Jovanović, I., i Čolović, P. (2008). Povezanost vršnjačkog nasilja, osobina ličnosti i vaspitnih stavova, *Primenjena psihologija*, 1, 124-144.

Olweus, D. (1978). *Aggression in the school: bullies and whipping boys*. Washington, DC: Hemisphere.

Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell

Plut, D. i D. Popadić (2006). Nasilje u školama – uloga nastavnika; u B. Kuzmanović i Z. Krnjaić (ur.): *Empirijska istraživanja u psihologiji 2006 – Zbornik radova* (str. 105-116). Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta.

Plut, D., i Popadić, D. (2007). Reagovanje dece i odraslih na školsko nasilje. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 2, 347-366

Popadić, D., i Plut, D. (2007). Nasilje u osnovnim školama u Srbiji: oblici i učestalost. *Psihologija*, 40, 309–328.

Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju.

Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2007). *Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnom procesu*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.

Rigby, K. (1996). *Bullying in schools and what to do about it*. Melbourne: ACER.

Rigby, K. (1997). Attitudes and beliefs about bullying among Australian school children, *Irish Journal of Psychology*, 18, 202-220.

Salmivalli, C., & Peets, K. (2009). *Bullies, victims, and bully-victim relationships in middle childhood and early adolescence*. U K. H. Rubin, W.M. Bukowski, B.

Laursen (Eds.). *Handbook of peer interactions, relationships, and groups* (pp. 322-340). New York: Guilford Press.

Smederevac, S., i Kodžopeljić, J. (2010). Reakcije na vršnjačko nasilje u srednjoj školi. Saopštenje na 58. naučno-stručnom skupu Sabor psihologa Srbije, Zlatibor, 26-29. maj 2010.

Susman EJ, Inoff-Germain G, Nottelmann ED, & Loriaux DL. (1987). Hormones, emotional dispositions, and aggressive attributes in young adolescents. *Child Development*, 58, 1114–1134.

Thomson, D., Arora, T., & Sharp, S. (2002). *Bullying: effective strategies for long-term improvement*. London: Routledge.

Warren, M. P., & Brooks-Gunn, J. (1989). Mood and behavior at adolescence: Evidence for hormonal factors. *Journal of Clinical Endocrinology and Metabolism*, 69, 77-83.

Whitney, L., Smith, P.K. (1993). A survey of the nature and the context of bullying in junior, middle and secondary school, *Educational Research*, 35, 3-25.

Jasmina Kodžopeljić,
Snežana Smederevac
and Petar Čolović

Frequency and manifestations of bullying: Differences between primary and secondary school students

The paper presents the research conducted in course of the UNICEF project „School without violence“ in primary and secondary schools in Serbia. The main aim is to examine the differences between primary and secondary school students regarding the frequency and manifestations of bullying. The sample comprised 14943 students – 8689 (58.1 %) primary school students and 6254 (41.9%) secondary school students. A self-rating questionnaire (containing items with binary response format, as well as items with Likert scales) was applied in the research. The subjects were instructed to estimate a) their own violent behaviour, b) their own exposition to others' violence, and c) attitudes and beliefs regarding different aspects of bullying. The results show that nearly 43,5% of students were exposed to bullying. In addition to that, around 11% of students were subjected to bullying repeatedly or frequently. The percent of students who were never bullied is larger among secondary school students. The most frequent form of bullying in both primary and secondary schools is verbal violence. Secondary school students are more prone to react when bullying occurs: the percent of those who would react in any way is larger among secondary school students.

Key words: bullying, verbal violence, physical violence, witnesses of violence